

Anatol Leszczyński (Warszawa)

Z dziejów Żydów Podlasia (1487–1795)

Z trzech ziem dawnego Podlasia tylko ziemia bielska doczekała się opracowania monograficznego¹. O ludności żydowskiej pozostałych ziem, drohickiej i mielnickiej, powstały tylko nieliczne publikacje²; ponadto miałem do dyspozycji rozproszone informacje. Ograniczam się do przedstawienia zarysu dziejów osadnictwa na Podlasiu i terytorialnej organizacji kahalnej. Niemniej jednak, historia Żydów ziemi drohickiej i mielnickiej wciąż czeka na swoich badaczy.

Utworzone w 1520 r. w Wielkim Księstwie Litewskim niewielkie województwo podlaskie, w 1569 r. zostało inkorporowane do Korony. W jej granicach pozostało do III rozbioru Polski w 1795 r. W rezultacie zetknięcia się kilku fal osadnictwa i wielu nurtów kolonizacyjnych ukształtowała się na Podlasiu różna struktura narodowościowa i wyznaniowa; obok katolików zazwyczaj (lecz nie zawsze) pochodzenia polskiego lub litewskiego, było tu wielu wyznawców prawosławia, zwykle (lecz nie zawsze) pochodzenia ruskiego, następnie Żydzi oraz muzułmanie (Tatarzy). Miasta Podlasia (około 30) należały do młodszych w porównaniu z miastami Wielkopolski i Małopolski oraz sąsiedniego Mazowsza. Według Andrzeja Wyrobisza, gospodarka miast podlaskich charakteryzowała się dużym udziałem rolnictwa i hodowli. Żadne z nich nie wyrosło na duży ośrodek gospodarczy, wyspecjalizowany w określonej produkcji lub handlu³. Zgadzam się z tym stwierdzeniem z pewnym zastrzeżeniem. Proponuję uwzględnić fakt, że kupcy żydowscy Tykocina od połowy XVI i Białegostoku od połowy XVIII w. wyspecjalizowali się w prowadzeniu handlu zagranicznego i wewnętrznego — dalekosiężnego oraz lokalnego⁴. Prócz handlu, ludność żydowska Podlasia zajmowała się rzemiosłem, karczmarstwem, dzierżawami i operacjami kredytowo-pięniężnymi⁵.

Józef Jaroszewicz wysunął przypuszczenie, że Żydzi osiedlili się na Podlasiu w XIII w., bo „w następnym Witold Żydów w powiatach grodzieńskim, drohickim, włodzimierskim i łuckim, ówczesną dzielnicę jego składających, obdarzył w r. 1388 przywilejem w Łucku wydanym”⁶. W podanym przez autora przypisie, nie ma wzmianki o Żydach. W przywi-

leju z 1388 r. wielki książę Witold, jest wymieniany tylko raz jako „dziedzic” ziemi drohickiej⁷. Jest rzeczą bezsporną, że J. Jaroszewicz mylnie odczytał bądź zinterpretował przywilej z 1388 r.

Osadnictwo żydowskie na pozostałych ziemiach, tj, drohickiej i mielnickiej, przebiegało tak jak w ziemi bielskiej w czterech okresach: I — od 1463—1487 do 1495; II — od 1503 do 1662; III — od 1663 do 1717 r. i IV — od 1718 do 1795 r.⁸

W porównaniu z poprzednią moją pracą, w której początek I okresu ustaliłem na 1487 r., po uzyskaniu nowego źródła, ustaliłem pobyt Żydów na Podlasiu już na lata 1463—1487. I okres jest typowy dla Podlasia, następne zaś są związane z zakończeniem wojen i analogiczne do procesów osadnictwa, jakie przebiegały w większości województw Korony.

Pierwsza dotychczas znana informacja o pobycie Żydów w późniejszym województwie podlaskim pochodzi z lat 1463—1487, kiedy to Kazimierz Jagiellończyk nadał Żydowi brzeskiemu, Lewinowi Szlomowiczowi, wieś Kornicę w ziemi mielnickiej, początkowo jako dożywocie następnie w dziedziczne władanie⁹. Tenże król przekazał 30 V 1487 r. w dzierżawę na trzy lata Żydom łuckim myto na komorach celnych w Bielsku i Drohiczynie oraz poza Podlasiem w Brześciu i Grodnie¹⁰. Ze względu na znaczną rozbieżność lat (1463—1487) w nadaniu przywileju Lewinowi Szlomowiczowi, przyjąłem datę końcową 1487 r., jako podstawę do zorganizowania naszej konferencji, poświęconej 500-leciu osadnictwa żydowskiego na Podlasiu. W pewnym sensie potwierdzeniem tej daty jest fakt wydzierżawienia w kilka lat później (14 X 1494) komór celnych w Bielsku, Drohiczynie, Brześciu i Grodnie przez księcia Aleksandra, Żydom brzeskim¹¹. Pierwszych żydowskich dzierżawców na Podlasiu można porównać do ówczesnych arendarzy na Rusie Czerwonej. Byli to bowiem bogaci Żydzi, którzy podlegali królowi i wyznaczonym przez niego urzędnikom, wydawali polecenia służbie chrześcijańskiej lub żydowskiej¹². Udział w dzierżawach Żydów spoza Podlasia był spowodowany brakiem miejscowych Żydów. W porównaniu z innymi regionami Korony, nie liczna jeszcze ludność żydowska nie założyła w tym okresie własnych organów samorządowych.

Na przestrzeni od XVI do drugiej połowy XVII w. napływali na Podlasie powracający od 1509 r. Żydzi litewscy oraz uchodźcy z miast Korony, które uzyskały przywilej „de non tolerandis Judaeis”, następnie po okrutnych prześladowaniach ludność żydowska z Niemiec oraz uchodźcy przed posuwającymi się wojskami Chmielnickiego¹³. W badanym II okresie osadnictwa stwierdzono pobyt Żydów we wsiach podlaskich; byli to przeważnie dzierżawcy, których największe skupisko mogło być w Niewodnicy Lewickiej, gdzie Żydzi wpłacili w 1578 r. 18 złp pogłównego¹⁴.

Po wojnach z połowy XVII w., zniszczeniach oraz epidemiach, ludność

Podlasia według szacunkowych obliczeń zmniejszyła się o połowę stanu przedwojennego. Wielkie straty poniosła ludność żydowska. W III okresie osadnictwa napłynęła na Podlasie tak ogromna masa uchodźców żydowskich z Korony i Litwy, że władze kahału tykocińskiego wysłały w 1667 r. skargę do sejmu Żydów Korony, który po rozpatrzeniu sprawy zezwolił na usuwanie z Podlasia przybyłych Żydów wiejskich. W tym okresie nastąpiło dalsze zubożenie ludności żydowskiej¹⁵. Dotychczas w historiografii polskiej i żydowskiej brak jest danych o stratach ludności żydowskiej po wojnie północnej.

W ostatnim, IV okresie, osadnictwo żydowskie rozwijało się w zasadzie w wyniku przyrostu naturalnego. Brak dotychczas danych o przybyciu na Podlasie Żydów po rzezi humańskiej w 1768 r. Jak podaje Ignacy Schiper, po I rozbiórce Polski nastąpiło przymusowe wysiedlenie Żydów przez zaborców austriackich i pruskich. W wyniku emigracji ludność żydowska między Wisłą a Bugiem i Narwią wzrosła dwu- i trzykrotnie¹⁶.

Bardzo dogodne warunki napływającym na Podlasie osadnikom żydowskim stwarzały: lokacje nowych miast, panujący do połowy XVII w. pokój oraz właściciele dóbr i miast. Nie bez znaczenia były także stosunki wyznaniowe: duchowieństwo prawosławne nie było tak agresywne wobec Żydów jak duchowieństwo katolickie¹⁷.

Jednocześnie wraz z rozwojem osadnictwa żydowskiego powstała w województwie podlaskim sieć gmin i terytorialna organizacja kahalna. Gminy (hebr. kehila) zakładano z inicjatywy osiedlającej się ludności żydowskiej. Podstawą prawną zorganizowania kahału było zezwolenie, które określam jako żydowski przywilej lokacyjny, władzy dominialnej (królewskiej, właściciele dóbr i miast), poczynając od XVIII w. i aprobatą wyższej hierarchii kościelnej, na założenie bóżnicy bądź cmentarza oraz uznanie odpowiednich instytucji gminnych jak zarządu (hebr. waad), komisji: cenzorów, szafarzy, nadzoru moralnego, obywatelstwa dla nadawania prawa zamieszkania w kahale (hebr. chezkat kehila), komisji kontrolującej dokładność miar i wag oraz bractw: pogrzebowego (hebr. chewra kadisze), bóżniczych oraz cechów¹⁸. Według przedwojennej literatury historycznej, zadaniem gmin było sprawowanie nad Żydami władzy administracyjnej i sądowniczej oraz wykonanie zadania wychowawczego¹⁹. Na podstawie moich badań stwierdziłem, że władze kahalne wiele uwagi poświęcały sprawom codziennego życia gospodarczego i udzielaniu w tej dziedzinie pomocy ludności żydowskiej, szczególnie przy dzierżawach²⁰. Tym ważnym czynnikiem — udzielaniem pomocy gospodarczej — uzupełniam zadania gmin²¹.

Przebieg osadnictwa żydowskiego w województwie podlaskim przedstawia załączony aneks. Podane w aneksie informacje dotyczą w zasadzie istniejących już skupisk żydowskich i zorganizowanych kahałów. Jak wy-

nika także z aneksu, najwięcej skupisk żydowskich powstało na trzech ziemiach Podlasia już w XVI w., co pozwala wnioskować o równomiernym osadnictwie w tym regionie. W porównaniu z poprzednimi informacjami²², ustaliłem na podstawie uzupełniających się źródeł wcześniejszy pobyt (w 1578 r.) Żydów w królewskim Brańsku²³ i z powodu braku potwierdzenia dla ustaleń Jana Glinki przyjąłem późniejszą datę (1658 r.) istnienia skupiska żydowskiego w Białymstoku²⁴ oraz wcześniejszą (1692) działalność w tymże mieście kahału²⁵. W aneksie podałem nowe informacje o Żydach ziemi drohickiej i mielnickiej.

Poza dotychczas znanym żydowskim przywilejem lokacyjnym dla Żydów Tykocina, nadanym 10 III 1522 r. przez wojewodę trockiego Albrechta Gasztołda²⁶, inny przywilej tego rodzaju nadał Jan III 30 V 1690 r., w którym m.in. czytamy „chcąc, aby w miasteczku naszym w Łosicach ludu **p**ospolitego osiadłość była, do supliki niewiernych się skłoniwszy”, król zezwolił osiedlać się ludności żydowskiej, założyć cmentarz i bóżnicę²⁷.

Z danych aneksu wynika, że na Podlasiu stosowano przywilej „de non tolerandis Judaeis” w tych miastach królewskich, gdzie ludność żydowska nie zorganizowała gmin. Wspomniany przywilej dawał mieszczanom uprawnienia, lecz nie stwarzał przymusu i obowiązku jego przestrzegania. W miastach, w których przywilej „de non tolerandis” był stosowany, Żydzi mieli tylko prawo pobytu i to wyłącznie w okresie trwania dzierżawy bądź jarmarków i targów²⁸. Brak jest dokładnej daty nadania tego rodzaju przywileju dla Podlasia; o jego istnieniu wspomina tylko J. Jaroszewicz²⁹. Można jednak sądzić, że nastąpiło to na przełomie XVI i XVII w. po napływie nowych osadników. Istnienie gminy w królewskim Bielsku stwierdzono w 1542 r.³⁰ W ogólnopolskim przywileju Zygmunta Augusta z 1566 r. czytamy m.in. „W Bielsku była pomowa na Żydy (...) że zwaśnieni ze strony niektórych mieszczan naszych poddanych, aby mogli Żydów z naszych miast wykorzenić”³¹. Od 1580 r. są tylko wzmianki o pojedynczych Żydach Bielska³². Stanisław Herbst twierdził, że ludność żydowska do 1807 r. nie zamieszkiwała w Bielsku³³. W rejestrze pogłównego żydowskiego z 1578 r. zanotowano: „ziemia bielska z Żydami Brańska 231 złp”³⁴. Z przytoczonego fragmentu wynika, że w Brańsku znajdowało się większe skupisko ludności żydowskiej bądź nawet i gmina. W 1613—1614 r. przebywał w Brańsku tylko jeden Żyd, arendarz karczmy starościńskiej, w połowie XVII w. — jedynie dwie rodziny żydowskie³⁵. Pod koniec II okresu osadnictwa, po likwidacji kahału bielskiego³⁶, gminy znajdowały się wyłącznie w miastach prywatnych Podlasia.

Interesujące zjawisko wystąpiło po zakończeniu wojen z II połowy XVII w. w królewskim Knyszynie. Wprawdzie mieszczanie knyszynscy uzyskali w 1672 r. przywilej „de non tolerandis Judaeis”³⁷, to istniała tam gmina w 1705 r.³⁸ i mimo, iż wspomniany przywilej zatwierdzali kolejni

władcy, kahału nie zlikwidowano³⁹. Istnienie gminy (1674) stwierdziłem w źródłach w innym królewskim mieście, Augustowie⁴⁰. Jak wynika z informacji podanych w aneksie, w pięciu miastach królewskich, tj. Augustowie i Knyszynie oraz w Goniądzu, Łosicach i Rajgrodzie istniały kahały. Zorganizowanie wymienionych gmin miało na celu ożywienie życia gospodarczego. Nie wykluczone, że przedstawiciele ludności żydowskiej za pomocą „argumentów” finansowych porozumieli się z władzami miejskimi, które zaniechały korzystania z przysługujących im uprawnień. W Łosicach Jan III nadając żydowski przywilej lokacyjny, anulował jednocześnie przywilej „de non tolerandis Judaeis”.

Jak wynika z przedłożonej szlachcie prośby w sprawie przedłużenia zakazu zamieszkania Żydów, mieszczanie pięciu miast królewskich ziemi bielskiej (Bielska, Brańska, Kleszczel, Narwi i Suraża) korzystali od przełomu XVI i XVII w. i chcieli nadal korzystać z przywileju „de non tolerandis Judaeis”. Sejmikująca w dniach od 24 II do 2 III 1792 r. szlachta po rozpatrzeniu prośby mieszczan postanowiła: „Obligujemy posłów naszych, aby na umieszczenie we wszystkich wolnych [od Żydów] miastach ziemi naszej bielskiej, żydowstwu nie pozwalali, a przywileje onych miast, na teraźniejszym sejmie aprobowane, wszystkimi siłami utrzymywali”⁴¹.

Stwierdzono interesującą rozlokowanie kahałów na Podlasiu w miastach królewskich w dwóch diecezjach. Ludność żydowska zorganizowała cztery gminy — w Augustowie, Goniądzu, Knyszynie i Rajgrodzie, tj. miastach podległych diecezji wileńskiej oraz tylko jedną w Łosicach, mieście podległym diecezji łuckiej. W diecezji tej nie było kahałów w siedmiu miastach — w Bielsku, Brańsku, Drohiczynie, Kleszczelach, Narwi, Mielniku i Surażu.

Zgodnie z informacjami z aneksu, gminy istniały w 18 miastach prywatnych i w pięciu królewskich. Nie ustaliłem kahałów w dwóch miastach prywatnych: w Sterdyni w ziemi drohickiej i w Horodyszczach w ziemi mielnickiej. W znacznej mierze potwierdzeniem moich dotychczasowych ustaleń są wyniki zachowanego dla Podlasia spisu ludności żydowskiej z 1790 r. z podziałem na gminy, opublikowanego przez Zenona Guldona i Lecha Stępowskiego⁴². W tym spisie brak jest informacji o Knyszynie⁴³, Horodyszczach i Sterdyni⁴⁴.

Na podstawie dotychczasowych badań ustaliłem dynamikę wzrostu ludności żydowskiej tylko w ziemi bielskiej⁴⁵. W celu ustalenia liczby Żydów na Podlasiu, wykorzystałem stosunkowo wiarygodny spis z lat 1764/1765, przeprowadzony po zlikwidowaniu sejmów żydowskich w Koronie i na Litwie⁴⁶. Ze względu na różnorodne oceny spisu wykorzystałem dane liczbowe bez dodatkowych naliczeń. Na Podlasiu opłaciło poddaż w ziemi drohickiej 9300 (49%), bielskiej 7304 (38%) i mielnickiej 2439 (13%), łącznie 19043 Żydów. Liczba ta stanowiła 4,4% ogółu Żydów

Korony. Z tym wskaźnikiem województwo podlaskie znajdowało się na średnim, dziewiątym miejscu wśród województw Korony. Odmienne kształtował się na Podlasiu odsetek wiejskiej ludności żydowskiej, który wynosił 55% ogółu Żydów, przy średniej dla Korony 26,9%⁴⁷. Tak wysoki odsetek można tłumaczyć słabym rozwojem miast podlaskich oraz stosowaniem przywileju „de non toleradis Judaeis” przez siedem miast królewskich. Nie bez znaczenia na rozwój żydowskiego osadnictwa wiejskiego wpłynął masowy napływ uciekinierów w II połowie XVII w.⁴⁸. Wyższy odsetek Żydów wiejskich występował w latach 1764/1765 w sąsiednim Mazowszu (59%)⁴⁹. Żydzi wiejscy byli w zasadzie (w 80%) dzierżawcami karczem i szynków. Z powodu licznego osadnictwa wiejskiego na Podlasiu, ludność żydowska zorganizowała tam pięć gmin wiejskich, których istnienie stwierdzono w Wyszonkach (1735), Olszewie (1750), Sokołach Kościelnych i Topczewie Kościelnym (1787) oraz w Rutkach (1787)⁵⁰.

Ze spisu z lat 1764/1765 ustaliłem liczbę Żydów tylko w kilku miastach podlaskich, ponieważ wspomniany spis ujął w wielu wypadkach łącznie ludność miejską i wiejską. Najwięcej Żydów opłaciło pogłównie w Siemiatyczach (1015), Ciechanowcu (920), Białymstoku (761), Sokołowie (587), Węgrowie (581) i najmniej w Kosowie (221) i Sterdyni (88)⁵¹.

Nie wykorzystałem danych liczbowych spisu ludności żydowskiej z 1790 r., gdyż w porównaniu ze spisem z lat 1764/1765 zawiera on zaniżone dane⁵². Ponad dwukrotny wzrost Żydów stwierdziłem w Białymstoku, gdzie w latach 1764/1765 opłaciło pogłównie 761, a według spisu pruskiego z lat 1799/1800 mieszkało 1788 osób⁵³.

Wprawdzie Podlasie należało od 1569 r. do Korony, to pozostawał w tymże regionie dominujący wpływ Żydów litewskich, tzw. litwaków, (po żydowsku litwakies)⁵⁴.

Jednocześnie z rozwojem osadnictwa i sieci gmin, powstawała w Koronie terytorialna organizacja kahalna, w tym na większych obszarach i przy większej liczbie gmin — ziemstwa (hebr. erac, medina) a na mniejszych — okręgi (hebr. galil). Ze względu na usytuowanie na pograniczu Korony z Litwą województwa podlaskiego, ludność żydowska Podlasia podlegała różnym organizacjom terytorialnym. W początkowym okresie formowania się skupisk żydowskich w XVI w. Żydzi Podlasia wraz z największą gminą w Tykocinie wchodzili w skład ziemstwa litewskiego i pozostali w tym ziemstwie po włączeniu w 1569 r. województwa podlaskiego do Korony. Po zorganizowaniu się w 1580 r. sejmu Żydów polskich, Żydzi Podlasia pozostawali nadal w ziemstwie litewskim. Gdy w 1623 r. Żydzi litewscy odłączyli się od sejmu Żydów polskich i zorganizowali własny sejm, to ludność żydowska Podlasia pozostała nadal przy Żydach Litwy. Dopiero w 1629 r. Żydzi Podlasia odłączyli się i przystąpili do

sejmu Żydów Korony, w którym pozostawali jako okręg podlaski do drugiej połowy XVII w., kiedy to z kolei powstały w województwie podlaskim dwa okręgi — węgrowski i tykociński ⁵⁵.

Początki okręgu podlaskiego związane są z organizującą się siecią poszczególnych kahałów. Osiedlająca się w pierwszej połowie XVI w. i w późniejszych okresach ludność żydowska, w celu zaspokojenia potrzeb religijnych, podporządkowywała się największej gminie w Tykocinie, w której najwcześniej wybudowano bóżnicę i zorganizowano cmentarz ⁵⁶. Zarząd kahału tykocińskiego osiedlał za zgodą władzy dominialnej swoich współwyznawców tam, gdzie istniały dogodnie warunki dla prowadzenia działalności gospodarczej. W ten sposób gmina tykocińska uzyskiwała jurysdykcję nad filialnymi skupiskami żydowskimi ⁵⁷. W podobnych warunkach mógł powstać okręg węgrowski.

Z upływem czasu wynikały spory pomiędzy władzami kahału tykocińskiego a poszczególnymi filiami w sprawie podatków i jurysdykcji nad nowopowstającymi skupiskami żydowskimi ⁵⁸. Wymienione spory miały znaczny wpływ na zorganizowanie się sieci gmin i rejonów administracji kahalnej.

W skład dwóch okręgów kahalnych — tykocińskiego i węgrowskiego — wchodziły gminy, które podzieliłem na trzy kategorie ⁵⁹. Do pierwszej kategorii zaliczamy te gminy, które wysyłały posłów na sejm Żydów Korony — Węgrów (1670) ⁶⁰ i Tykocin (1672) ⁶¹. Istnienie dwóch okręgów w stosunkowo małym województwie podlaskim było przejawem nietypowej organizacji kahalnej w Koronie. Brak dotychczas danych źródłowych o istnieniu i działalności jednolitego sejmiku żydowskiego na Podlasiu ⁶².

W skład okręgu tykocińskiego wchodziły wszystkie dziewięć gmin ziemi bielskiej — Tykocin, Białystok, Boćki, Orla, Jasionówka, Augustów, Goniądz, Knyszyn i Rajgród; z mielnickiej cztery — Konstantynów, Łosice, Niemirów i Rososz oraz z drohickiej tylko jedna w Siemiatyczach, która sprawowała jurysdykcję nad kahałem sarnackim w ziemi mielnickiej.

Okręgowi węgrowskiemu podlegało pięć gmin w ziemi drohickiej — Węgrów, Kosów, Mokobody, Mordy i Sokołów ⁶³. Na 23 gminy podlaskie w okręgu tykocińskim znajdowało się 15 (65⁰/₀) i 5 (21,6⁰/₀) w węgrowskim. W latach 1764/1765 pogłównie żydowskie opłaciło w okręgu tykocińskim 10 562 (55⁰/₀), w węgrowskim 5 828 (30,6⁰/₀) osób. Na Podlasiu poza jurysdykcją obu okręgowych gmin, pozostawały dwa kahały — ciechanowiecki w ziemi drohickiej ⁶⁴ i międzyrzecki w mielnickiej ⁶⁵. Oba kahały wpłacały pogłównie na podstawie dyspartymentów zestawianych w sejmie Żydów Korony. Zarząd gminy w Ciechanowcu sprawował władzę nad ludnością żydowską w Wysokiem Mazowieckiem w ziemi drohickiej i w okolicznych wsiach ⁶⁶. Jurysdykcji kahału międzyrzeckiego w latach

1764/1765 podlegali pobliscy Żydzi (parafianie). Według ostatniego dyspartymentu z 1763 r. przed likwidacją sejmiku Żydów Korony w 1764 r., kahał międzyrzecki nie był zaliczany do gmin podlaskich, bo był wpisywany do samodzielnych kahałów Korony ⁶⁷.

Po przeanalizowaniu źródeł, do drugiej kategorii gmin (średnich) zaliczam trzy gminy okręgu tykocińskiego — Białystok (od 1771 r.), Boćki i Orle ⁶⁸ oraz Siemiatycze. Do tej kategorii zaliczam też samodzielne finansowo kahały w Ciechanowcu i Międzyrzeczu, które, jak wspomniałem, sprawowały jurysdykcję nad ludnością żydowską zamieszkałą w podległym im rejonie administracji kahalnej. W źródłach nie ustaliłem działalności sejmiku żydowskiego okręgu tykocińskiego oraz istnienia tejże instytucji w okręgu węgrowskim.

Do trzeciej kategorii zaliczam pozostałe 15 gmin — w Augustowie, Goniądzu, Jasionówce, Knyszynie, Konstantynowie, Kosowie, Łosicach, Mokobodach, Mordach, Niemirowie, Rajgradzie, Rososzy, Sarnakach, Sokołowie i Wysokiem Mazowieckiem. Były to przykahałki, korzystające w zasadzie z ograniczonych uprawnień (nie brały udziału w rozdziale podatków, posiadały mniejsze uprawnienia sądownicze) od obu nadrzędnych gmin ⁶⁹.

W 1753 r. po dyspozycji wydanej przez komisarza skarbu koronnego Kazimierza Granowskiego nastąpiła zmiana w terytorialnej podlaskiej organizacji kahalnej. W tej dyspozycji komisarz m.in. nie dopuścił posłów i symplarzy okręgu węgrowskiego do udziału w sesjach sejmiku Żydów Korony. Pozbawioną przedstawicieli w naczelnej instytucji autonomicznej Żydów Korony gminę węgrowską zaliczam od 1753 r. do drugiej kategorii gmin. Z dyspozycji Granowskiego wynika także, że okręgowy kahał tykociński znajdował się w hierarchii uczestników sejmiku Żydów Korony na przedostatnim, dwunastym miejscu ⁷⁰.

Na podstawie dotychczasowych źródeł nie znalazłem potwierdzenia informacji I. Schipera o istnieniu w województwie podlaskim okręgu ciechanowieckiego ⁷¹, ponieważ takowy nie wysyłał posłów na sesje sejmiku Żydów Korony, jak również twierdzenia Izraela Halperina o tym, że Ciechanowiec był na Podlasiu jednym z głównych kahałów ⁷². Mogę natomiast w pewnym sensie zgodzić się z Majerem Bałabanem, że województwo podlaskie rozpadło się na cztery samodzielne jednostki, ale dodam „finansowe” — okręgi: tykociński i węgrowski, kahał w Międzyrzeczu i „jego okręgi” (chodzi o rejon administracji kahalnej) oraz gminę ciechanowiecką ⁷³.

Różnorodne warunki osadnictwa w poszczególnych województwach spowodowały, że terytorialna administracja kahalna nie pokrywała się z administracją państwową. W sąsiadującym z Podlasiem województwie mazowieckim obowiązywał i był w zasadzie przestrzegany przywilej „de

non tolerandis Judaeis”⁷⁴ i, z powodu trudności w osadnictwie, ludność żydowska nie zorganizowała tam większych i silnych ekonomicznie gmin; ich role spełniały dwa okręgowe kahały podlaskie, tykociński i węgrowski. Jak wynika ze spisu z lat 1764/1765 okręgowi tykocińskiemu podlegali Żydzi z ziemi wiskiej i łomżyńskiej (3879 głów), węgrowskiemu z ziemi liwskiej i nurskiej (1427 głów). Na ogólną liczbę 10 543 Żydów w województwie mazowieckim, oba okręgi podlaskie sprawowały jurysdykcję nad 5306 głowami (50,3%). Przymiennie był to odsetek jeden z najwyższych w Koronie. Łącznie z Żydami województwa podlaskiego okręg tykociński liczył 14 441, węgrowski — 7 255 głów.

W 1764 r. sejm konwokacyjny rozwiązał sejm Żydów Korony oraz ziemstwa, okręgi i sejmiki żydowskie⁷⁵, pozostawił tylko gminy dla ściągania pogłównego i specjalnego podatku na umorzenie długów kahalnych.

Dnia 21 III 1767 r. komisja Rzeczypospolitej skarbu koronnego, przymiennie z powodu braku urzędników, powołała w zasadzie w granicach dwóch dawnych okręgów podlaskich, Tykociński Okręg Podatkowy w składzie 13 gmin („kahałów miast”) tj. z Tykocina, Sokołowa, Jasionówki, Goniądza, Rajgrodu, Augustowa, Białegostoku, Bociek, Sarnak, Niemirowa, Konstantinowa, Łosic i Rososzy oraz w województwie mazowieckim z rejonu administracji kahalnej („z parafii”) wiskiej, jedwabieńskiej, jabłońskiej, rutkowskiej, zawadzkiej i goworowskiej. Jednocześnie wspomniana komisja zaliczyła kahał międzyrzecki „do miast wolnych od żadnego ziemstwa nie dependującego”⁷⁶, czyli potwierdziła ostatecznie jego charakter. O zachowaniu dawnej, szcztatkowej już terytorialnej organizacji kahalnej, świadczy przekazanie w 1771 r. na podstawie umowy przez władze gminy tykocińskiej zarządowi kahału białostockiego jurysdykcji nad przykahalkami w Choroszczu i w Gródku oraz nad Żydami zamieszkałymi w około 60 wsiach⁷⁷. W 1788 r., za zgodą komisji skarbu koronnego, przykahalek w Rososzy został przekazany przez władze gminy tykocińskiej zarządowi gminy w Międzyrzeczu⁷⁸. O nadrzędnej roli władz kahału tykocińskiego świadczy fragment umowy z 1771 r. mówiący o tym że zarząd gminy białostockiej, która już była w owym czasie kahałem drugiej kategorii, powinien być przybyć do Tykocina w celu ustalenia wysokości podatku państwowego⁷⁹.

Z zachowanych źródeł wynika, że pod koniec 1791 r. ludność żydowska reaktywowała na krótki okres strukturę swej dawnej terytorialnej organizacji kahalnej. Pod „Deklaracją zaliczki 11 000 dukatów dla króla za prawo osiadania Żydów w Warszawie” wśród przedstawicieli Krakowa, Lublina, Sandomierza, Kutna i Pińczowa znalazł się podpis z 6 IX 1791 r. Jankiela Moszkowicza z Tykocina⁸⁰. W drugim dokumencie z 6 XI 1791 r. „Pełnomocnictwo dla przedstawicieli z prowincji wielkopól-

skiej” w sprawie interwencji u króla i innych „znaczących osób dla dobra naszych braci Żydów” wśród ludzi wybranych z Małopolski i Litwy figuruje Dawid syn Judy z Tykocina⁸¹. Pod koniec tegoż roku w listopadzie bądź grudniu w wykazie „Imion i nazwisk plenipotentów z prowincji Małopolskiej” złożył podpis Abram Gerszowicz z Białegostoku, imieniem wysłanych plenipotentów od „Synagogi gminy Tykockiej” oraz Moško Rabinowicz z Węgrowa w imieniu Lejby, rabina kałuszyńskiego⁸². W listopadzie bądź grudniu 1791 r. „Specyfikację osób, które...od kahałów...z prowincji Małopolskiej... plenipotencyje złożyły” w sprawie „promowania interesu Narodu Żydowskiego na terażniejszym sejmie” podpisali przybyli do Warszawy Żydzi z Węgrowa Lewek Majorowicz, Zondel Lejbkocicz i wspomniany już Mosiek Rabinowicz⁸³.

Po wkroczeniu w 1795 r. wojsk pruskich do północnego i austriackich do południowego Podlasia, administracja zaborców rozpoczęła likwidację tradycyjnej autonomii żydowskiej⁸⁴. W tym roku zakończono wpisy do starej kroniki (hebr. pinkas) zarządu kahału tykocińskiego⁸⁵.

Podsumowując stwierdzam, że osadnictwo żydowskie w dawnym województwie podlaskim miało — w porównaniu z innymi województwami Korony — stosunkowo dogodne warunki. Na sytuację osiedleńczą ludności żydowskiej wpływ miało m.in. położenie Podlasia na pograniczu Korony z Litwą. Spośród wyodrębnionych czterech okresów osadnictwa, w drugim ustabilizowało się osadnictwo miejskie, w trzecim — wiejskie. Nietypowym przejawem terytorialnej organizacji kahalnej było istnienie dwóch odrębnych okręgów, które sprawowały także jurysdykcję nad połową ludności żydowskiej sąsiedniego województwa mazowieckiego.

¹ A. Leszczyński, *Żydzi ziemi bielskiej od połowy XVII w. do 1795 r. (Studium osadnicze, prawne i ekonomiczne)*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1980. W publikacji po-dalem m.in. moje prace, które ukazały się do 1979 r. Oto następne: *Żydzi dzierżawcy ziemi bielskiej od 1487 do 1795 r.*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” (dalej: „B ŻIH”) nr 111, s. 53–61; *Żydzi ziemi bielskiej w dokumentach XVII–XVIII w. (dalej: Dokumenty XVII–XVIII w.)* idem, 1980, nr 116, s. 117–126; *Żydzi ziemi bielskiej w dokumentach z XVIII w. (dalej: Dokumenty XVIII w.)*, idem, 1981, nr 117, s. 22–36; *Jidisze Handwerkeraj ojf der Bielsker Erd fun helft 17-tn jorhundert bis 1798 jor* (Rzemieślnicy żydowscy ziemi bielskiej od połowy XVI w. do 1798 r.), „Bleter far Geszichte”, dalej: „Bleter”, Warszawa 1980, t. XIX, s. 89–114, (jidisz); *Spór pomiędzy kahalami Grodna i Tykocina o hegemonię nad skupiskami żydowskimi pogranicza Korony z Litwą w XVII w.*, „B ŻIH”, 1983, nr 126/127, s. 85–95; idem, cz. II, *Dokumenty*, 1984, nr 129/130, s. 135–150; *Sytuacja i struktura społeczna Żydów ziemi bielskiej pod koniec XVIII w.*, idem, nr 137–138, s. 35–48; *Organizacja i ustrój gminny Żydów ziemi bielskiej w XVIII w.*, w: *Polska czasów saskich. Materiały z konferencji naukowej zorganizowanej*

- przez Instytut Historii Filii Uniwersytetu w Białymstoku (od 21 do 24.IV.1980), Białystok 1986, s. 109–135; *Organizacje un kehile struktur baj di Jidn ojf der Bielsker Erd in 18-tn jorhundert*, „Bleter”, 1985, t. XXVIII, s. 59–86; w publikacji używam wymiennie określeń „Podlasie” i „województwo podlaskie”.
- 2 N. Słucki, *L' toldot haiszuw hajehudi b' Wengrow* (Z dziejów osadnictwa żydowskiego w Węgrowie) w: *Kehilat Wengrow, Sejfer Hazikharon*, Tel-Awiv 1961, s. 7–30, (hebr.); J. Rajzman, *Sokolow Podlask, Ir geschichte un jidiszer iszuw bis arum 18-tn jorhundert* (Historia miasta i skupiska żydowskiego do około XVIII w.) w: *Sejfer Hazikharon Sokolow Podlask*, Tel-Awiv 1962, s. 17-28, (jidisz); A. Leszczyński, *Przyczynek do dziejów Żydów Międzyrzecza*, „Rocznik Międzyrzecki”, 1975, t. 7 s. 108–113. J. Siedlecki, *Żydzi w Brańsku i starostwie brańskim w XVI–XVIII w.*, „B ŻIH”, 1988 nr 145/146, w druku.
 - 3 A. Wyrobisz, *Podlasie w Polsce przedrozbiorowej* w: *Studia nad społeczeństwem i gospodarką Podlasia w XVI–XVIII w.*, pod red. A. Wyrobisza, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego 1981, s. 182, 190 i 192. Vide również: J. Maroszek, *Rzemiosło w miastach podlaskich w XVI–XVIII w.* w: *Studia i materiały z historii kultury materialnej. Studia nad produkcją rzemieślniczą w Polsce (XIV–XVIII w.)*, t. II, pod red. Z. Kamieńskiej, Wrocław 1976, s. 90–97.
 - 4 A. Leszczyński, *Żydzi ziemi bielskiej...*, s. 144 i nn.
 - 5 Żydzi Sokółowa mogli dokonywać wszelkich zakupów, handlować i szynkować, zajmować się rzemiosłem, *Jewish Privileges in the Polish Commonwealth. Charters of Rights Granted to the Jewish Communities in Poland – Lithuania in the Sixteenth to Eighteenth Centuries*, opr. J. Goldberg, Jerusalem 1985, dok. 50, przywilej nadany przez Bogusława Radziwiłła 18.IX.1650 r.; taką samą działalność mogli prowadzić Żydzi Węgrowa z wyjątkiem produkcji gorzalki, *Jewish Privileges...*, dok. 56, przywilej Jana Kazimierza Krasińskiego z 20.XI.1665 r.; w II połowie XVIII w. Żydzi Węgrowa zajmowali się krawiectwem, byli kuźnierzami, piekarzami i woźnicami, skupowali i handlowali bydłem, brali udział w jarmarkach w Berlinie, Królewcu i we Wrocławiu, *Encyclopaedia Judaica*, (dalej *Enc. Jud.*), t. 16, Jerusalem 1973, s. 371–372; w Mielniku w XVIII w. Żydzi dzierżawili 3 karczmy starościnie, J. Maroszek, op. cit., s. 116; Żydzi Międzyrzecza mogli zajmować się handlem i szynkarstwem w domach i w kramnicach, *Jewish Privileges...*, dok. 31, przywilej nadany przez Elżbietę Helenę Sieniawską, z 5.VIII.1718 r. „Wszystkim Żydom (z Mordów) wszystkie wolno prowadzić handle i wszelkimi kupczyć rzeczami, końmi, bydłem rozmaitym, suknam, materiami i inszemi od największego do najmniejszego towaru. Także szynku śledzi, soli, ryb, korzeni, bicia rzezi, skupowania bydła pozwala się”, *Jewish Privileges...*, dok. 33, przywilej Jana Ciecierskiego z końca XVIII w. Żydzi choroszczańscy z pogranicza Korony i Litwy pożyczali pieniądze w II połowie XVI w. mieszczanom Knyszyna, Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej AGAD), księgi miasta Knyszyna 1570–1571, t. II, k. 19. Dr Józefowi Maroszkowi składam podziękowania za przekazanie wyciągu z tego źródła.
 - 6 J. Jaroszewicz, *Obraz Litwy pod względem jej cywilizacji od czasów najdawniejszych do końca XVIII w.*, cz. II, Wilno 1844, s. 82–83; tenże, *Powiat bielski*, „Atheneum”, Wilno 1848, t. VI, s. 182. Vide A. Leszczyński, *Przyczynek...*, s. 108, wymienioną informację podałem bez weryfikacji i przytoczyłem jako z „XV w.”
 - 7 *Riegiesty i nadpisi, swod matierialow dla istorii jewriejew w Rossiji* (dalej: *Riegiesty*) (80–1800 g.), t. I, do 1670 r., Petersburg 1899, reg. 182.
 - 8 A. Leszczyński, *Żydzi ziemi bielskiej...*, s. 15.
 - 9 *Dokumenty i riegiesty k' istorii litowskich jewriejew* (dalej: *Dokumenty*), t. I, (1388–1550), t. II (1550–1569), opr. A. Bierszadzkiej, Petersburg 1882, reg. 5.
 - 10 Idem, reg. 14.
 - 11 Idem, reg. 25.

- 12 M. Horn, *Żydzi na Rusi Czerwonej w XV i pierwszej połowie XVII w. Działalność gospodarcza na tle rozwoju gospodarczego*, Warszawa 1975, s. 220.
- 13 A. Leszczyński, *Żydzi ziemi bielskiej...*, s. 17–28.
- 14 *Źródła dziejowe*, t. XVII, cz. II, *Polska XVI w. pod względem geograficzno-statystycznym, Podlasie*, pod red. A. Jabłonowskiego, t. VI, cz. II, Warszawa 1910, s. 89. Z sumy można sądzić, że podatek opłacała znaczna liczba Żydów. Nie wykluczone, że pobrano poglówne od przebywających w sąsiedztwie Żydów. Zob. M. Horn, *Najstarszy rejestr ludności żydowskiej w Polsce z 1507 r.*, „B ZIH”. 1974, nr 91, s. 14. W źródłach z późniejszego okresu nie znalazłem informacji o pobycie Żydów w Niewodnicy.
- 15 A. Leszczyński, *Żydzi ziemi bielskiej...*, s. 29–30, 34–35.
- 16 I. Schiper, *Rozwój ludności żydowskiej na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej w: Żydzi w Polsce Odrodzonej*, t. I, 1932, s. 35. Anonimowy autor projektu reformy Żydów przedstawionego Sejmowi Czteroletniemu podał, że do Polski przybyło wysiedlonych z Prus i Galicji 40 000 „zakordonowej hołoty”. E. Ringenblum, *Stosunki gospodarcze i społeczne Żydów w drugiej połowie XVIII w.*, „Miesięcznik Żydowski” (dalej „Mies. Żyd.”) 1933, R. I., t. II, s. 229, według Ringenbluma, podana cyfra nie była daleka od prawdy.
- 17 A. Leszczyński, *Żydzi ziemi bielskiej...*, s. 74, 82, 97; tenże, *Sytuacja...*, s. 36, 40.
- 18 Tenże, *Organizacja...*, s. 117–127. Od połowy XVII w. wzrasta znaczenie cechów żydowskich w Międzyrzeczu, Siemiatyczach, Tykocinie i w Węgrowie. Żydowscy rzemieślnicy spotykali się z wrogością cechów chrześcijańskich, J. Maroszek, op. cit., s. 141, 184.
- 19 M. Bałaban, *Historia i literatura żydowska ze szczególnym uwzględnieniem Żydów w Polsce*, t. III, Lwów – Warszawa – Kraków 1925, s. 188.
- 20 A. Leszczyński, *Żydzi ziemi bielskiej...*, s. 206–207, 212.
- 21 Tenże, *Die Rolle der Gemeinden (Kehila) bei der Entwicklung des wirtschaftlichen und kulturellen Lebens der Juden im altem Polen w: Deutsche – Polen – Juden, Ihre Beziehungen von den Anfängen bis ins 20. Jahrhundert*, wyd. Stefi Jersch – Wenzel, Berlin 1987, s. 103–109.
- 22 Tenże, *Żydzi ziemi bielskiej...*, Aneks 1 i 2.
- 23 *Źródła dziejowe*, t. VIII, *Skarbowość za Stefana Batorego*, wyd. A. Pawiński, Warszawa 1881, s. 176.
- 24 Zob. A. Leszczyński, *Żydzi ziemi bielskiej...*, s. 26. J. Glinka oparł się jedynie na zaśladzie, że w pobliżu kościołów nie zakładano cmentarzy żydowskich. W dawnej Rzeczypospolitej wiele ograniczeń wobec Żydów nie było przestrzeganych, np. przywilej „de non tolerandis Judaeis”. Brak dotychczas danych o pobycie Żydów w Białymstoku od końca XVI w. do połowy XVII w. Pierwszą źródłową wzmiankę o niewielkim skupisku żydowskim zapisano do pinkasu (kroniki hebrajskiej) zarządu kahału tykocińskiego w 1658 r., A. Sz. Herszberg, *Pinkos Białystok* (Kronika Białegostoku), New York 1949, s. 39, (w jidisz). T. Wiśniewski (*Wielkie synagogi w Białymstoku*, „Mówią Wieki” 1986, z. 11, s. 20) omyłkowo podał, że pierwszy wpis do wspomnianego pinkasu został dokonany w 1658, podczas gdy nastąpiło to w 1621 r.
- 25 W 1692 r. Żydzi Białegostoku powołując się na uprzedni kontrakt, prosili władze kahału tykocińskiego o zwiększenie liczby zakupywanych tzw. rajskich jabłuszek (citrus medica), niezbędnych do przeprowadzania modłów w bóżnicy w czasie świąt Szałasów (hebr. Sukkot); prośba została uwzględniona. A. Gawurin, „Dzieje Żydów w Tykocinie (1522–1975)”, Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego, praca magisterska, nr 37, s. 127.
- 26 M. Balicki, T. Lipiński, *Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficz-*

- nym i statystycznym opisana, t. II, cz. II, Warszawa 1845, s. 1429–1430. Wymieniony przywilej oraz następne potwierdził 15.VII.1786 r. Stanisław August Poniatowski, M. Horn, *Regesty dokumentów i ekscerpty z Metryki Koronnej z lat 1785–1789 do historii Żydów w Polsce*, „B ŻIH”, 1987, nr 141, reg. 1.
- 27 *The Jewish Privileges...*, dok. 29.
- 28 A. Leszczyński, *Żydzi ziemi bielskiej...*, s. 59–64.
- 29 J. Jaroszewicz, *Powiat bielski...*, s. 183.
- 30 *Jewriejskaja Encyklopedija* (dalej „J. Enc.”), bez roku wydania, Petersburg, t. V, s. 177, informacja o istnieniu bóżnicy.
- 31 *Dokumenty*, t. II, nr 224.
- 32 A. Leszczyński, *Żydzi ziemi bielskiej...*, s. 42.
- 33 St. Herbst, *Bielsk Podlaski w: Studia z historii miast polskich*, Prace Instytutu Urbanistyki i Architektury, z 2/17, Warszawa 1957, s. 45.
- 34 A. Pawiński, op. cit., s. 176.
- 35 J. Siedlecki, op. cit.,
- 36 A. Gawurin (op. cit., s. 129) odczytał mylnie z pinkasu zarządu kahału tykocińskiego wpis z 1771 r. o płaceniu pogłównego „według likwidacji przez komisarzy kahału bielskiego”. Jak ustaliłem, prawidłowa wersja powinna brzmieć „według taryfy likwidacyjnej komisarzy ziemi bielskiej”. Powyższą informację przyjąłem bez uzupełniającego źródła za datę likwidacji kahału bielskiego, A. Leszczyński, *Żydzi ziemi bielskiej...*, s. 42. Vide: *Dokumenty z XVIII w.*, dok. 3.
- 37 A. Leszczyński, *Żydzi ziemi bielskiej...*, s. 67.
- 38 Idem, Aneks 2.
- 39 W 1726 r. dekret trybunału sejmu Żydów Korony podporządkował całkowicie Żydów Knyszyna i starostwa knyszynskiego zarządowi gminy tykocińskiej, *Dokumenty z XVII–XVIII w.* – dok. 8, 9.
- 40 A. Leszczyński, *Żydzi ziemi bielskiej...*, Aneks 2.
- 41 J. Siedlecki, op. cit.
- 42 Z. Guldon, L. Stępowski, *Spis ludności żydowskiej z 1790 r.*, „B ŻIH” 1986, nr 139/140, s. 128.
- 43 Vide, przypis 39.
- 44 Z. Guldon, L. Stępowski, op. cit., s. 128.
- 45 A. Leszczyński, *Żydzi ziemi bielskiej...*, s. 45–46.
- 46 *Liczba głów żydowskich w Koronie z taryf roku 1765*, wyd. J. Kleczyński i Fr. Kulczycki, Kraków 1898, s. 19. Według tego źródła podaję w dalszej części dane spisowe z lat 1764/1765. Vide: Z. Guldon, *Źródła i metody szacunkowe liczebności ludności żydowskiej w Polsce XVI–XVIII w.*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, nr 2, 86, s. 257 i nn.
- 47 Zob. A. Eisenbach, *Z dziejów ludności żydowskiej w Polsce XVIII i XIX w.*, Warszawa 1983, s. 17.
- 48 A. Leszczyński, *Żydzi ziemi bielskiej...*, s. 29–30.
- 49 Idem, s. 38.
- 50 R. Mahler, *Jidn in licht fun cifern in amojlkn Pojln, Di demografisze un socjal – ekonomisze lage fun Jidn in Krojn Pojln in XVIII jorhundert* (Żydzi w dawnej Polsce w świetle liczb. Struktura demograficzna i społeczno-ekonomiczna w Koronie XVIII w.), Warszawa 1858, s. 55, (w jidisz). Vide: A. Leszczyński, *Żydzi ziemi bielskiej...*, Aneks 2. Miejscowość Rutki zaliczyłem do kategorii wsi bo w wykazie J. Maroszka (op. cit., s. 97) jest „Rudka” jako miasto o nieudanej lokacji i nieznanym dacie nadania praw miejskich. Tej miejscowości brak jest w spisie z lat 1764/1765; Rutki figurują w spisie z 1790 r.; zob. przyp. 42.

- 51 Wprawdzie z liczby Żydów w Sterdyni można sądzić o istnieniu przykahałka, lecz brak potwierdzenia tego faktu w spisie z 1790 r.
- 52 Spisy z ostatniej ćwierci XVIII w. podają coraz niższe rezultaty; dane z lat 1776 i 1787 dotyczą tylko ogólnej liczby dla całego województwa, Z. Guldon, L. Stępowski, op. cit., s. 124–125, tab. 1 i 2.
- 53 A. Leszczyński, *Żydzi ziemi bielskiej...*, s. 39 i 44.
- 54 Idem, s. 46–47. Zob. M. Brzezicka, *Polszczyzna Żydów*, Kraków 1986 s. 22.
- 55 A. Gawurin, op. cit., s. 180. O przyczynach powstania sejmiku Żydów Litwy pisał m.in. A. Leszczyński, *Spór...*, nr 126/127, s. 87–90. Kahał tykociński był około wieku w składzie ziemstwa Małopolski na prawach gminy okręgowej, jednak bez prawa uczestnictwa w sesjach sejmiku Żydów Korony; zob. przyp. 61.
- 56 W 1522 r. Albrecht Gasztold nadał przywilej na założenie bóżnicy i cmentarza. Vide przyp. 26.
- 57 Np. W 1658 r. niewielkie skupisko żydowskie w Białymstoku podlegało władzom okręgowemu kahału w Tykocinie. Vide przyp. 25. Tenże kahał sprawował jurysdykcję nad Żydami Brańska, J. Siedlecki, op. cit.
- 58 Akty *jewriejskiego koronnego sejmia, Tykocinskaja kolekcija 1621–1699*, „*Jewriejskaja Starina*”, R. IV., opr. Sz. Dubnow, Petersburg 1912, dok. 23–26; M. Bałaban, *Jewriejskij sejm w Polsce ili waad Korony i sejmiki ili waady okrugow w: Istorija jewriejskiego naroda*, Moskwa 1914, s. 167; A. Gawurin, op. cit., s. 130–132; tegoż, *Di Tiktiner kehile, ire bacyjungen mit der klejne prowinckehiles* (Stosunki kahału tykocińskiego z prowincjonalnymi małymi kahałami), „*Bleter*” 1960, t. III, s. 60–102 (w jidisz); A. Leszczyński, *Przyczynek...*, s. 111–112; *Dokumenty z XVII–XVIII w.*, dok. 8 i 9. Spory wynikały z władzami kahału siemiatyckiego, ciechanowskiego, węgrowskiego i knyszyńskiego.
- 59 A. Leszczyński, *Sprawa nazewnictwa organów samorządu żydowskiego w dawnej Rzeczypospolitej*, „*B ŻIH*” 1986, nr 139/140, s. 15.
- 60 O seniorach sejmiku Żydów Korony z Węgrowska dowiadujemy się z asygnaty z 12 V 1670 r. na sumę 700 złp, AGAD, Archiwum Skarbu Koronnego, sygn. 14, s. 278.
- 61 W 1672 r. sejm Żydów Korony postanowił dopuścić posła okręgu tykocińskiego do udziału w sesjach sejmowych w latach 1673–1676 tylko jeden raz w roku, a dopiero od 1678 r. „na wsze czasy”, *Akty jewriejskiego koronnego sejmia...*, dok. 17 i 20. Zob. A. Leszczyński, *Spór...*, nr 126/127, s. 93. Tegoż, *Organizacja...*, s. 129–131.
- 62 Władze obu kahałów podlaskich były wobec siebie nieprzyjaźnie ustosunkowane, bo jak podaje M. Bałaban (*Jewriejski sejm...*, s. 167) władze gminy węgrowskiej toczyły w II połowie XVII w. „wojnę” z zarządkiem gminy tykocińskiej, po której usamodzieliły się; zob. przyp. 58.
- 63 Zob.: Dyspartymenty pogłównego żydowskiego z Biblioteki Czartoryskich Muzeum Narodowego w Krakowie (dalej BCz) z 1708 r., rkps 2660, s. 8, 19, 41, 48, 53, 76 i 81; z 1711 r. rkps 2666, s. 41; z 1737 r. rkps 1079, s. 174–175; z 1755/1756 r., rkps 1079, s. 289–293; i z 1763 r. rkps 746, s. 89 i 92. W początkach XVIII w. okręgowi węgrowskiemu podlegali Żydzi zamieszkali w 8 miasteczkach i w 2 wsiach, M. Bałaban, *Jewriejskij sejm...*, s. 167; w tymże czasie przykahałek w Sokolowie także był podporządkowany wspomnianemu okręgowi, I. Rajzman, op. cit., s. 17.
- 64 BCz, Dyspartyment z 1734/1735 r., rkps 1079, s. 56. M. Nycz, *Geneza reform skarbowych Sejmiku Niemego (studium z dziejów skarbowo-wojskowych z lat 1697–1717)*, Poznań 1938 s. 60–61; autor zaliczył Ciechanowiec do województwa mazowieckiego, podczas gdy w tymże województwie był Ciechanów.
- 65 BCz, rkps 1079, s. 275, dyspartyment z 1756 r.; M. Nycz, op. cit., s. 60–61, taryfy z lat 1714–1715–1717–1718/1719, 1734/1735 oraz symple z 1739 i 1753 r.

- 66 BCz, rkps 1079, s. 56, dyspartymnt z 1734/1735 r.; vide: spis z lat 1764/1765.
- 67 BCz, rkps 746, s. 92. Według dyspartymntów z lat 1741–1742 kahał międzyrzecki powinien był wpłacić 1200 złp, *Pinkas Waad Arba Aracot* (Kronika Zjazdu Czterech Ziemstw), *Acta Congressus Generalis Judaeorum Regni Poloniae* (1580–1764), opr. I. Halperin Jerusalem 1945, dok. 55.
- 68 W poprzednich moich pracach zaliczyłem trzy wymienione gminy ze względu na ich terytorialny zasięg administracji kahalnej, do kategorii „powiatowych”; zob. A. Leszczyński, *Żydzi ziemi bielskiej...*, s. 39 i tegoż, *Organizacja...*, s. 112. W trakcie dalszych badań ustaliłem, że w dawnej Rzeczypospolitej „powiatami żydowskimi” określano ziemstwa i okręgi, A. Leszczyński, *Sprawa nazewnictwa...*, s. 118.
- 69 Idem, s. 118.
- 70 Biblioteka Kórnicka, sygn. 1867, pkt 37. Dokument ten opublikowali J. Goldberg i J. Wein, *Ordynacja dla sejmu żydowskiego ziemi koronnych z 1753 r.*, „B ŻIH” 1964, nr 52, s. 17–34. Tenże dokument z innego źródła (BCz, rkps 1079, s. 235–246) opublikował A. Leszczyński, *Dyspozycja komisarza skarbu koronnego wydana 22 X 1753 r. sejmowi Żydów Korony w Jarosławiu*, idem, nr 114/115, s. 113–127. W odpisie z Biblioteki Kórnickiej figurują dwie osoby (poseł i symplarz) z „miasta Tykocina”, a w kopii z Biblioteki Czartoryskich tylko symplarz, co uważam za błąd kopisty i w tej sprawie bardziej wiarygodny jest dokument pierwszy. Autor hasła Węgrow w „Enc. Jud.” (t. 16, Jerusalem 1973, s. 372) podał, że kahał węgrowski miał swego przedstawiciela w sejmie Żydów Korony, a od 1660 do 1764 r. był niezależnym okręgiem.
- 71 I. Schiper, *Der cuzamenszet funem Waad Arba Aracot* (Zestawienie Zarządu Czterech Ziemstw), „Historisze Szriftn”, t. I, 1929, s. 80.
- 72 *Pinkas Waad...*, mapa.
- 73 M. Bałaban, *Jewriejskij siejm...*, s. 167.
- 74 I. Halperin, *Przyczynek do dziejów osadnictwa Żydów na Mazowszu*, „Mies. Żyd.”, R. III, t. I, 1933, s. 135–136; *Materiały do dziejów Sejmu Czteroletniego* (dalej *MddSCz*), t. VI, oprac. A. Eisenbach, J. Michalski, E. Rostworowski, J. Woliński; Kraków 1969, s. 31.
- 75 M. Bałaban, *Historia...*, s. 342–344.
- 76 *Pinkas Waad...*, dok. 83.
- 77 *Dokumenty z XVIII w.*, dok. 3.
- 78 Archiwum Dokumentacji Zabytków, „Teki Glinki”, 215, s. 20.
- 79 *Dokumenty z XVIII w.*, dok. 3. Vide: A. Leszczyński, *Organizacja...*, s. 133–134.
- 80 *MddSCz*, dok. 39.
- 81 Idem, dok. 52; vide: I. Schiper, *Samorząd żydowski w Polsce na przełomie wieku 18 i 19-go (1764–1831)*, „Mies. Żyd.”, R.I. 1, s. 516.
- 82 *MddSCz*, dok. 62. Jak wynika z dyspartymntu z 1763 r. (BCz, rkps 746, s. 92 v.) Żydzi Kałuszyna podlegali władzom kahału węgrowskiego.
- 83 *MddSCz*, dok. 63.
- 84 I. Schiper, *Samorząd żydowski...*, s. 517–529.
- 85 A. Herszberg, op. cit., s. 49.

ANEKS 1

Pierwsze wzmianki o osadnictwie Żydów i istniejących gminach (kahalach) województwa podlaskiego od 1487 do 1795 r.

Miejscowość	Dane o lokacji (lub pierwsza wzmianka)	Własność k – król. p – pryw.	Pierwsza wzmianka o Żydach gminie		kahala Kategoria	Okręg T – Tyk. S – Samodz. W – Węgr.
1	2	3	4	5	6	7
a) ziemia bielska						
Bielsk	1430 i 1495 ¹	k	1487	1542	–	–
Tyocin	1425	k/p	1522	1522	I	T
Suraż	1440 i 1501	k	1525	–	–	T
Brańsk	1493	k	1578	–	–	–
Boćki	1509	p	1577	1648	II	T
Narew	1514 i 1529	k	1560	–	–	–
Rajgród	1517 i 1566	k	1587	1719	III	T
Kleszczele	1525	k	1580	–	–	–
Goniądz	1547	k	1671	1764	III	T
Knyszyn	1568	k	1605	1705	III	T
Augustów	1577	k	1577	1674	III	T
Orla	1618 i 1634	p	XVI w.	1616	II	T
Jasionówka	1642	p	XVI w.	1731	III	T
Białystok	1692 i 1745	p	1658	1692	III*	T
b) ziemia drohicka						
Drohiczyn	1409 i 1498	k	1487	–	–	–
Węgrów						
– Stare Miasto	1441					
– Nowe Miasto	1650	p	1537 ²	1595 ³	I	W
Ciechanowiec przed	1429	p	XVI w. ⁴	XVII w. ⁵	II	S
Sokołów Podl. przed	1424	p	XVI w. ⁶	XVI w. ⁷	III	W
Mordy	1486	p	1737 ⁸	1737 ⁹	III	W
Mokobody	1496	p	1737 ¹⁰	1737 ¹¹	III	W
Wysokie Mazow.	1503	p	1734 ¹²	1734 ¹³	III	S
Siemiatycze	1542	p	1582 ¹⁴	1691 ¹⁵	II	T
Kosów	1723	p	1755 ¹⁶	1755 ¹⁷	III	W

* od 1771 – II

1	2	3	4	5	6	7
			c) ziemia mielnicka			
Mielnik	1404 i 1501	k	XV w. ¹⁸	–	–	M
Miedzyrzec Podl. przed	1447	p	1533 ¹⁹	1583 ²⁰	II	S
Łosice	1505	k	XVI w. ²¹	1690 ²²	III	T
Rososz ok.	1559	p	1566 ²³	1566 ²⁴	III	T*
Niemirów przed	1662	p	1708 ²⁵	1708 ²⁶	III	T
Konstantynów	1729	p	1764 ²⁷	1764 ²⁸	III	T
Sarnaki	1745	p	1763 ²⁹	1763 ³⁰	III	T

* od 1788 Międzyrz.

- ¹ J. Maroszek, op. cit., s. 95—97.
- ² E. Feldman, *Di elteste jedyjes wegn Jidn in pojlisze sztot in XIV—XVI jorbundert* (Najstarsze informacje o Żydach w miastach polskich w XIV—XVI w.) „Bleter”, t. I, 1937, s. 72.
- ³ N. Słucki, op. cit., s. 10.
- ⁴ I. Schiper, *Razsienienie Jewriejew w Polsce i Litwie od driewnich wriemion do końca XVIII w.* w: *Istorija...*, mapa.
- ⁵ M. Bałaban, *Jewriejskij siejm...*, s. 167.
- ⁶ *Enc. Jud.*, t. 15, Jerusalem 1974, s. 89—90; zob. J. Rajzman, op. cit., s. 24—25.
- ⁷ Idem.
- ⁸ BCz, rkps 1079, s. 174—175.
- ⁹ Idem.
- ¹⁰ Idem.
- ¹² Idem, s. 56.
- ¹³ Idem, podlegało władzom kahału w Ciechanowcu.
- ¹⁴ *Enc. Jud.*, t. 14, Jerusalem 1972, s. 151.
- ¹⁵ *Akty jewriejskiego Koronnogo siejma...*, dok. 25.
- ¹⁶ BCz, rkps 1079, s. 289—293.
- ¹⁷ Idem.
- ¹⁸ I. Schiper, *Razsienienie...*, mapa.
- ¹⁹ A. Leszczyński, *Przyczynek...*, s. 109.
- ²⁰ Idem, s. 109—110. Gminę ustalono na podstawie zamieszkania bogatych Żydów.
- ²¹ I. Schiper, *Razsienienie...*, mapa.
- ²² *The Jewish Privileges...*, dok. 29.
- ²³ *Dokumenty*, t. I, reg. 545.
- ²⁴ Idem. Gminę ustalono na podstawie zamieszkania ponad 10-ciu Żydów.
- ²⁵ BCz, rkps 2660, s. 41. W dyspartymencie wpisano omyłkowo „Niewiarowo”, które łącznie z Żydami Mielnika opłaciło 367 złp 23 gr poglównego.
- ²⁶ Idem.
- ²⁷ Spis z lat 1764/1765.
- ²⁸ Idem.
- ²⁹ BCz, rkps 746, s. 92
- ³⁰ Idem, podlegały władzom kahału w Siemiatyczach.

Anatol Leszczyński

From the History of the Jews of Podlasie (1487–1795)

Historically Podlasie was a region made up of previous Jaćwing lands and border areas of Mazovia, Ruthenia and Lithuania. In 1520, within the borders of the Grand Duchy of Lithuania, a voivodship was created out of Drohiczyn, Mielnik and Bielsk lands. Since the 1569 Polish-Lithuanian Union the voivodship was incorporated into Poland. Jewish settlement in these areas can be segmented into four periods: I — from 1463—1487 to 1495; II — from 1503 to 1662; III — from 1663 to 1717; IV — from 1718 to 1795.

Jewish settlers found here favourable conditions resulting from the location of new towns, peace lasting till mid-17th century and friendly attitude of the owners of lands and towns. Also religious situation was not without significance: Orthodox clergy was less hostile against Jews than Catholic clergy.

The oldest Jewish community in Podlasie was in Tykocin (from 1522). Communities existed in 18 private towns and 5 belonging to the King. According to the census of 1764/65 19 000 Jews lived in Podlasie voivodship, constituting about 4,4⁰/₀ of all Jews in Poland (Korona). It was an average index compared to the number of Jews in other voivodships in Korona. Rural Jews dominated in Podlasie, reaching 55⁰/₀ of all Jewish population in the voivodship. It was one of the most important indices for Korona (average percentage of Jews in these voivodship was 26,9⁰/₀). The main occupation of rural Jews was the lease of inns and retail of liquor. There were 5 rural communities in Podlasie.

Lithuanian Jews, called „Litvaks”, prevailed in this region. Up to 1629 they maintained contacts with Lithuanian authorities. That year they joined the parliament of the Jews in Korona. The largest communities were Kahals in Węgrów and Tykocin.. These towns were also centers of the Kahal districts in which the majority of the communities of Podlaskie Voivodship were assembled. Both also held jurisdiction over more than half Jews in Mazovia Voivodship in which the number of Jewish population exceeded 10 500 persons.

Parliament resolutions of 1764 dissolved the Jewish Parliament as well as other organizational bodies (ziemstwa, okręgi, sejmiki). Only Kahals were left. In 1795, after the third Partition of Poland (northern part of the Voivodship went into Prussia, while Southern into Austria), the invaders' authorities started suppressing traditional Jewish autonomy.